

С. В. Терський*, О. В. Стрельченко**, В. М. Войнаровський***

* Національний університет “Львівська політехніка”,
Інститут гуманітарних і соціальних наук,

** Московський психолого-соціальний університет,

*** Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича
Національної академії наук України

НОВІ ЗНАХІДКИ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЗБРОЇ у р. ЗАХІДНИЙ БУГ

© Терський С. В., Стрельченко О. В., Войнаровський В. М., 2014

Проаналізовано знахідки ранньосередньовічного меча, бойової сокири, а також струга, виявлених в одному місці у р. Західний Буг на північній околиці сучасного Червонограда. Появу рідкісного для України типу меча у V–VII ст. пов'язано з візантійськими впливами. Обґрунтовано висновок про різночасовість виявлених знахідок як наслідок тривалого існування переправи у цьому місці.

Ключові слова: ранньосередньовічний меч, бойова сокира, р. Західний Буг, візантійські впливи.

This article analyzes the findings of early medieval sword, fighting axe and plow found in one place in the district of Western Bug river on the northern outskirts of the modern Chervonograd (reg. Lviv). Substantiated conclusion any times discoveries as a result of long-term existence of crossing this place. Battle-ax and adze can be attributed to the typical tools of X-XI centuries. Instead iron double-edged sword with a short straight, narrow bronze frog can be classified as type IV (known as the Asian) for the typology E. Behmer. This type of sword was common in areas where there was contact between forest and steppe tribes “epoch migration of peoples” is in the southern part of Eastern and Central Europe. Nearest analogies known from Eastern Ukraine, North Caucasus, as well as Hungary and Poland. The appearance of weapons in V-VII centuries connect with Byzantium.

Key words: early medieval sword, battle axe, Western Bug River, Byzantium.

Русла та долини річок здавна помічені археологами, як місця виявлення індивідуальних пам'яток. Найчастіше увагу пересічних водолазів приваблюють знахідки предметів озброєння. Наукова фіксація усіх індивідуальних знахідок є істотним доповненням археологічних карт, а в окремих випадках – індивідуальні знахідки стають самостійним свідченням поширення культурних впливів та окремих предметів. До таких визначальних знахідок належать й предмети озброєння.

Влітку 2012 р. на дні р. Західний Буг на північній околиці м. Червонограда Львівської обл. було випадково знайдено ранньосередньовічні залізні меч та сокира, а згодом – струг. Один з авторів мав змогу лише оглянути знахідки й провести їх первісні обміри. Надалі особа, що знайшла артефакти, вивезла їх до Польщі і продала в приватну колекцію. З місця знахідки було також піднято фрагменти посуду ранньозалізного часу – лежницької групи культури ранньоскіфського часу та поморської культури і півдесятка уламків ліпного та ранньогончарного посуду IX–X ст., кераміка [б, рис. 3] (рис. 2: 2, 3).

Як бачимо із довоєнних мап, місце знахідки було північно-східна околиця неіснуючого зараз с. Ключова (рис. 1). Сьогодні місце знахідок знаходиться в 160 м нижче за течією (північніше) від підвісного мосту через річку, в 2–3 м від західного (з боку міста), невисокого (2 м) берега ріки. У цьому місці (урочище Заплава, періодично заливається повеннями) чітких слідів культурного шару

не помічено. На протилежному березі Бугу знаходиться власне поселення давньоруського часу, орієнтовно розмірами 300×60 м, яке епізодично розорюється, знайдено уламки кружального посуду XI–XII ст. Місце знахідок – навпроти південного краю пам'ятки, тобто в околиці селища. Проте топографічна карта Ф. фон Міга 1777 р. вказує, що нинішнє русло Буга в багатьох місцях не відповідало тодішньому його розташуванню і могло проходити західніше від місця знахідок.

Опис знахідок. Меч (рис. 2: 1) – залізний, був неповністю розчищений. Клинок завдовжки 92 см, верхня частина ефеса не збереглася (загальна довжина орієнтовно становить 96–97 см), ширина леза – 5,5–5 см (звужується до кінця), довжина руків'я – 10 см, ширина перехрестя – 10,2 см завтовшки 1,9 см легко звужена й опущена до країв. Основа руків'я – конічної форми. Перехрестя – з кольорового металу (бронза?), ребра легко похилі, рівні, горизонтальні, зверху й знизу відділені від основного поля паралельними врізними лініями завширшки 1–1,5 мм і завглибшки 0,5 мм. Основне поле вкрите групами по 3–5 косих врізних ліній, нахилених в протилежні боки. Лезо двосічне, з долами, що займають по третині смуги. Така неповна інформація про зовнішні і конструктивні особливості знахідки створює певні складнощі в атрибутуванні зброї.

Зовнішня подібність знахідки до мечів каролінгського типу, тип V чи VI (H, V) за А. М. Кірпічниковим, що датуються X–XI ст., які були поширені на ранніх етапах в Північній Європі, з рубежу X–XI ст. – й у Східній Європі [4, с. 26, табл. I: 2, II: 3, XIX: 1; 5, табл. 114: 3, 8], на нашу думку, є оманливою. Зіставлення з речовими джерелами дає змогу визначити інші часові межі знахідки, а можливо і її регіональну належність.

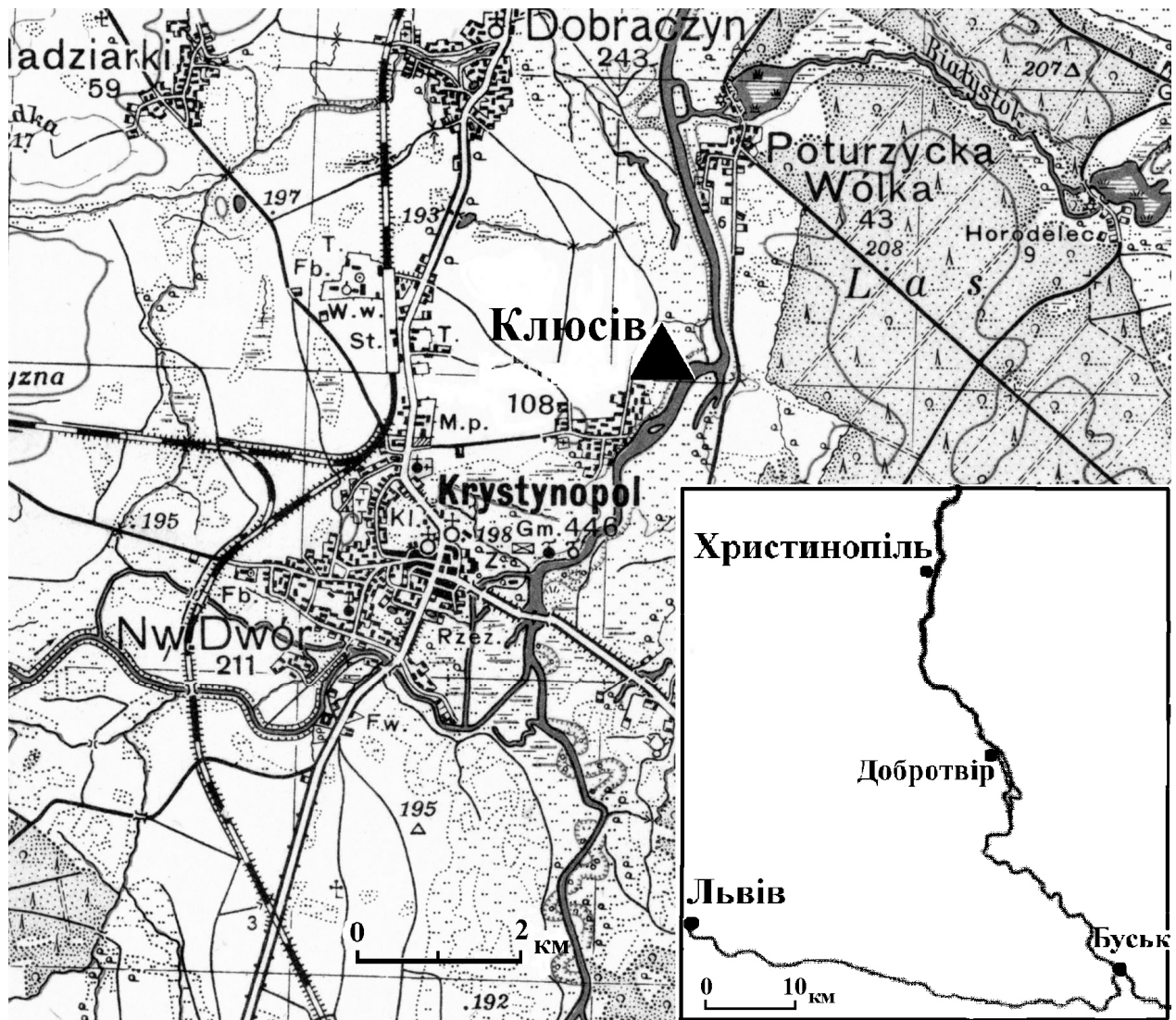

Рис. 1. План розташування місця знахідок на мапі 1920-х рр.

Судячи по абрису смуги цього клинка, він, ймовірно, належить до однієї з форм т. зв. “Спати” раннього середньовіччя, яка, своєю чергою, була певною мірою подальшим розвитком довгих двосічних мечів попередньої епохи. На користь цього припущення вказують такі ознаки, як стрижнеподібний хвостовик трикутної форми і широкий клинок з паралельними лезами, що сходяться біля вістря, приблизно за 8–10 см від останнього. Отже, зовні смуга може відповідати **типу IV** за типологією, розробленою Е. Бемером (E. Behmer), який підготував наприкінці 30-х рр. XX ст. дослідження про мечі германських племен III – початку IX ст. Згідно із спостереженнями цього автора, цей тип веде своє походження від довгих мечів алано-сарматського населення Північного Причорномор’я, а пізніше, в дещо видозміненій формі, його переймає та частина германських племен (переважно готи), які переселилися сюди в кінці III – на початку IV ст. [10, s. 69–70]. У сучасній історіографії зазначений тип меча отримав назву “азійського”. Судячи із знайденого матеріалу, він набуває поширення у тих регіонах, де найтісніше відбувався контакт між лісовими і степовими племенами “епохи переселення народів”, тобто у південній частині Східної та Центральної Європи [14, s. 106, 454–455].

Серед опублікованих речових джерел вдалося виявити кілька аналогій, близьких до досліджуваної знахідки. Дві з них походять з Північного Причорномор’я – із с. Дмитрівка Запорізької обл., Україна [11, s. 66, 244, abb. 22 / 2] та із Тамані Краснодарського краю в Росії [10, s. 198, taf. XII, 4a], а дві – з кладовищ Північно-Західного Кавказу: Мокра Балка, пох. 123 [1, рис. 151, 1–4] та Лермонтівська Скала 2, поховання 10 [11, s. 67, 244, abb. 22/3]. У всіх цих мечів є одна відмінна ознака – на хвостовику змонтована коротка і широка хрестовина, оздоблена в техніці перегородчастої інкрустації (рис. 3), де в пластинку з невеликими комірками, зроблену, як правило, з дорогоцінних металів, вставлялися в певному порядку шматочки граната, сердоліка або скла, в такий спосіб, утворюючи ошатний орнамент [2, с. 92]. Досліджуючи подібні мечі, вчені дійшли висновку, що подібна зброя належала до категорії статусної. Тому цей тип зброї часто знаходять разом з іншим, багато декорованим інвентарем, зокрема з деталями поясної гарнітури, яка зроблена в подібній техніці, золотими фібулами та іншими предметами, що вказують на високе соціальне становище похованого [3, с. 131–134]. На думку археолога М. М. Казанського, який досліджує особливості матеріальної культури епохи Великого переселення народів, знайдені мечі могли належати або ж вождям племен, які кочували у другій половині V – на початку VI ст. в степах Північного Причорномор’я і Північно-Західного Кавказу, або ж їх найближчому оточенню, оскільки саме у вказаному регіоні є найбільша концентрація знахідок [3, с. 240–241]. Також дослідник припускає, що зброя цього типу була візантійським імпортом, піднесеним як дарунки кочовим “федератам” Візантії [3, с. 241].

Окрім зазначених знахідок, схожі клинки відомі у Центральній Європі. Перший з них походить з багатого поховання “гунського” часу (кінець IV – перша половина V ст.), розкопаного археологами в середині 60-х рр. минулого століття на півдні Угорщини у с. Батасек (Bátascék) [11, s. 142, 259, abb. 56]. Другий також походить з Угорщини, тільки з північного сходу цієї країни, під час розкопок 1950 у с. Сірмабешене (Szirmabesenyő) угорські археологи відкрили поховання знатного гунського воїна, віднесеного за супутнім матеріалом до першої половини V ст. [11, s. 156, 260, abb. 61]. Третій меч з аналогічною смугою був знайдений у с. Якушевіці (Свентокшизьке воєводство, Польща) на початку XX ст. Інвентар поховання відрізнявся предметами, що мають багате оздоблення, включно з мечем. Накладки на піхви були зроблені із золотої фольги, а на деталях руків’я збереглися вставки із напівкоштовних каменів [11, s. 130, abb. 53]. За складом знахідок дослідниками цей комплекс був зарахований до періоду гунського панування в Центральній Європі [11, s. 259]. Четвертою аналогією є меч, знайдений в похованні, яке дослідили польські археологи у 2010 році недалеко від Гданська (Польське Помор’я). Судячи зі знахідок, похований воїн належав до багатого прошарку дружинного середовища одного зі східнонімецьких племен, що мешкали в зазначеному регіоні у середині V століття [12, s. 112, 117–119, 128, рис. 9, 11].

Окрім зовнішнього вигляду, у наведених комплексах є одна дуже цікава риса – коротка пряма, вузька хрестовина, яка була конструктивно цілою, а не складною як у більшості ранньо-середньовічних мечів, що походять з території Західної та Центральної Європи [10, s. 121–143]. Цей елемент міг бути як прямим, так і з невеликим вигином верхнього краю; приклад останнього варіанта бачимо на мечі з Якушевиць (рис. 4: 3).

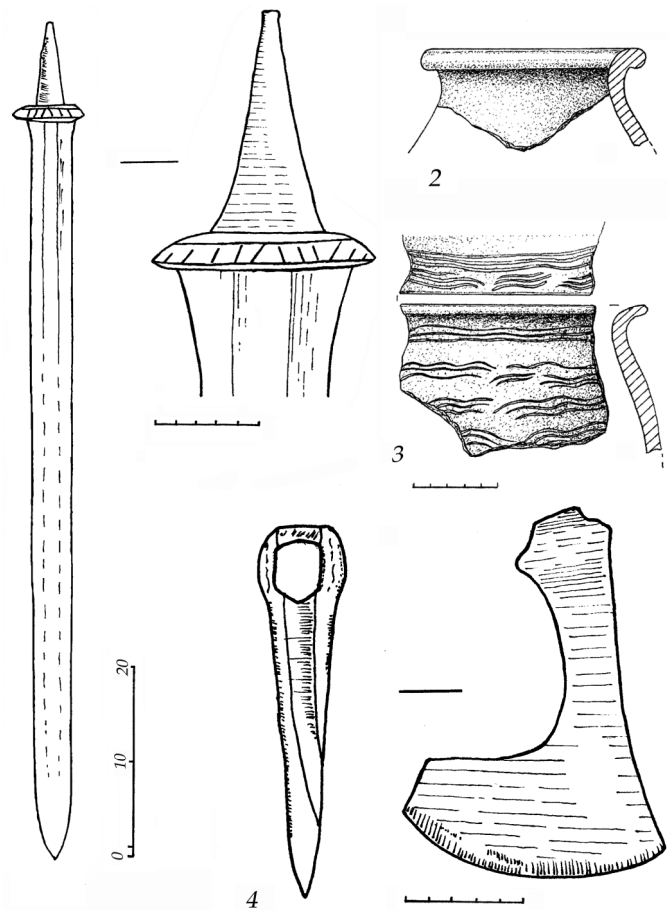

Рис. 2. Знахідки з р. Західний Буг (рис. В. Войнаровського):
1 – меч; 2–3 – фрагменти керамічного посуду IX–X ст.; 4 – сокира

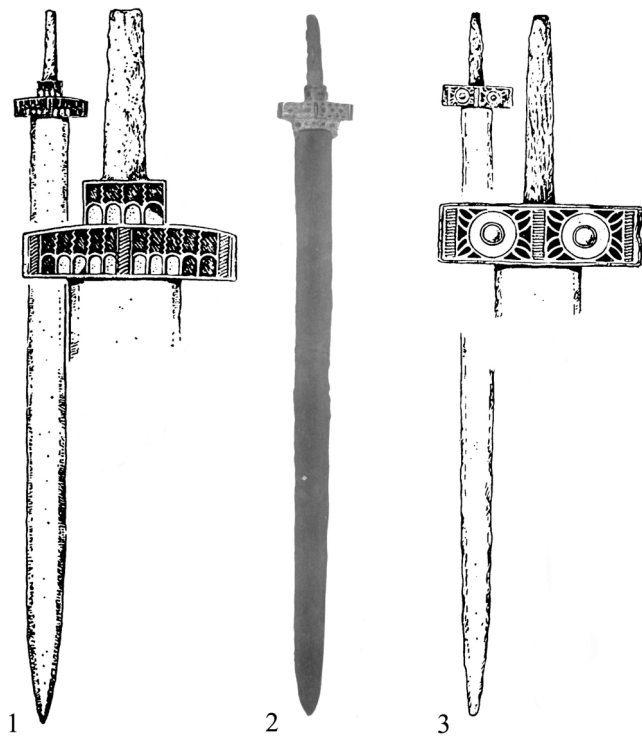

Рис. 3: 1 – с. Дмитрівка, Запорізька обл., Україна [Вона, 1991. abb.22/2];
2 – Тамань, Краснодарський край, Росія [Вейтер, 1939. Taf.XII,4a];
3 – Лермонтівська Скала 2, пох. 10, Ставропольський край, Росія [Вона, 1991. abb.22/3]

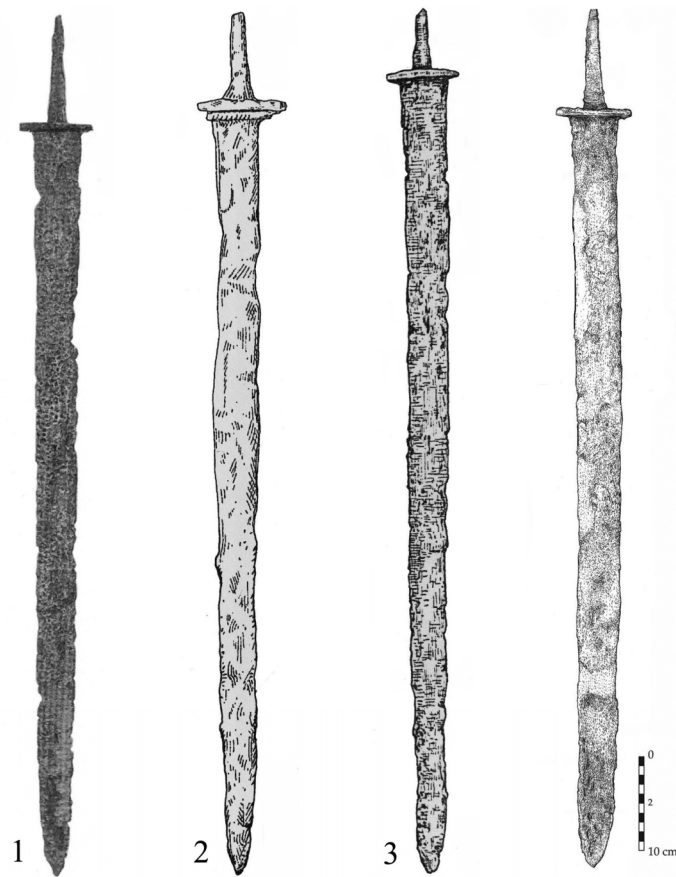

Рис. 4: 1 – с. Батасек, Угорщина [Miks, 2007. Teil.2, Tafel.144, A40];
 2 – с. Сирмабешене, Угорщина [Miks, 2007. Teil.2, Tafel.144, A715];
 3 – с. Якушевиці, Польща [Miks, 2007. Teil.2, Tafel.145, A328];
 4 – с. Юшкове, Польща [Dyrda, Kontny, Maczyńska, 2014. Ryc. 11]

Отже, вищенаведені аналогії до клинка дають нам змогу припустити, що розглянутий меч належить до широкого хронологічного відтинку – кінця IV – початку VI ст., а хрестовина, навпаки, обмежує верхню часову межу зброї першою половиною V століття. Однак можна припустити, що досліджувану знахідку все таки слід датувати ширше, тому що хрестовини на примірниках з Центральної Європи зроблені з заліза, а тут матеріалом став якийсь кольоровий метал. За спостереженням болгарського дослідника В. Йотова, ці елементи з бронзи або латуні починають виготовлятися в Середземноморському регіоні трохи пізніше – з VI–VII ст. [16, р. 114]. А на користь того, що ця деталь могла бути своєрідним локальним варіантом традиції, які прийшли із зазначеного історико-географічного регіону, свідчить випадково знайдений на кладовищі у Сухій Гомольші поблизу Харкова меч початку IX століття зі складною хрестовиною, який, на думку В. Йотова, є візантійського походження [16, р. 116, 121, pl. II, 5]. Хрестовина цього меча багатокомпонентна, виготовлена з кольорового металу, а найголовніше, що її середня частина коротка, вигнута до клинка і звужена до закінчень, тим самим вона зовні близька до хрестовини розглядуваної знахідки. Враховуючи той факт, що середня частина багатокомпонентних хрестовин варіювалася [9, р. 122, fig. 1; р. 123, fig. 2; р. 128, fig. 3; 16, р. 121, pl. II, 4–6; р. 121, pl. IV, 10–12], можемо припустити той факт, що на ранішних етапах розвитку ефесів мечів Середземноморського регіону в основу лягли простіші форми, наприклад, як у примірника з Якушевиць. Тому появу цієї зброї, ймовірно, слід датувати періодом V–VII ст.

Окрім того, власне форми клинків мечів, що використовувалися з V–VIII ст. у Візантії, залишаються фактично поза увагою дослідників, за винятком того факту, що якісь мечі вели своє походження від тих, що були, на озброєнні у воїнів Пізньої Римської імперії [9, р. 129–130; 12, pp. 61–62]. Тому цей екземпляр швидше за все потрібно датувати ширшим хронологічним періодом – V–VII століттями і можливо прямо або ж побічно (опосередковано) пов'язувати з Візантією. Перегляд цього датування можливий лише з появою нової інформації про цю знахідку.

Сокира (рис. 2: 4) – залізна, очевидно, бойова, заввишки 16,9 см, з відтягнутим до низу й легко розвернутим лезом завширшки 12,1 см, з рівним верхнім його краєм та дугастим гострим нижнім, двома парами бокових щекавиць, витягненим вниз овальним з рівними боковими щічками отвором для руків'я 2,7×2,3 см, рівним горизонтальним верхнім краєм обуха. За А. М. Кірпічниковим, такі сокири – фінсько-руські, належать до типу VI бойових сокир X–XI ст. (бойові сокири другої половини XI ст., пізніші відрізняються від більш ранніх – нашої – вищим підйомом верхнього краю леза та меншою циркульною гострою нижньою гранню, пізніші, XI–XII ст. – робочі сокири) [4, рис. 28: 7–10, 31: 6, 35: 13, 36: 7, 37: 9; 5, табл. 127: 22; 7, с. 107, рис. 16: 1].

Струг для механічної обробки шкіри на колоді-“кобилиці”: залізний, загальною довжиною 31,1 см, ширина леза – 2,5 см, товщина спинки – 0,6 см, товщина рукояток – 0,5 см. Подібні знаряддя поки що не мають надійної хронологічної класифікації [15]. Проте, враховуючи їх наявність поряд з великим поселенням, можна допустити належність цієї знахідки до княжої доби.

Отже, описані знахідки з червоноградської частини р. Західний Буг, насамперед меч і сокиру, можна датувати широко – в межах VI–X ст. Ймовірно, ці предмети були втрачені власниками у різні історичні періоди.

Долина р. Західний Буг принаймні вже з епохи енеоліту була складовою частиною балто-чорноморського культурного коридору. Територія Верхнього Побужжя, на якій виявлені знахідки, займала помітне місце на військово-стратегічних шляхах Європи [8]. Опосередковано це підтверджують різночасові випадкові знахідки предметів озброєння I – початку II тис. н. е. (Сокаль, Переводів, Вигаданка тощо). Помічено, що місця важливих переправ часто відзначені різночасовими знахідками предметів озброєння (наприклад, Радимно). Можливо, за племінної доби та в час входження краю до складу Київської Русі й формування князівсько-дружинних адміністративних пунктів неподалік від місця переправи могли знаходитися сторожові пости дружинників, тепер поглинуті руслом ріки. Неподалік від місця знахідки у р. Західний Буг впадають право- та лівобережні притоки – Білостік та Солокія. Вздовж русел цих приток міг пролягати широтний варіант шляху Схід-Захід. Подальші дослідження поселенської інфраструктури дають змогу з'ясувати справжню картину функціонування пам'яток цієї території, що уможливить ґрунтовніше говорити про датування описаних знахідок.

1. Афанасьев Г. Е., Рунич А. П. *Мокрая Балка. Дневник раскопок*. М., 2001. – № 1. 2. Габуев Т. А. *О культурной атрибуции золотых предметов из могильника Брут I в Северной Осетии // Российская археология*. – М., 2012. – № 1. – С. 90–99. 3. Казанский М. М. *Ранневизантийские мечи с инкрустированной гардой // Засецкая И. П., Казанский М. М., Ахмедов И. Р., Минасян Р. С. Морской Чулек. Погребения знати из Приазовья и их место в истории племён Северного Причерноморья в постгуннскую эпоху*. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2007. – С. 122–141. 4. Кирпичников А. Н. *Древнерусское оружие: монография / А. Н. Кирпичников // САИ*. – 1966. – Вып. Е1–36. – Вып. 1. Мечи и сабли IX–XIII вв. / А. Н. Кирпичников. – М., 107. – 107 с. 5. Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф. *Вооружение // Древняя Русь. Город, замок и село // Археология СССР*. – Т. 14. – М.: Наука, 1985. – С. 298–365. 6. Конопля В., Бугай П., Плеханов Ю. *Дослідження в басейні Західного Бугу // Львівський археологічний вісник*. – Вип. 2. – Львів–Винники, 2013. – С. 74–79. 7. Седова М. В. *Ярополк Залесский*. – М., 1978. 8. Терський С. В. *Західно-волинські військово-стратегічні шляхи “Північ–Південь” у XI–XIV ст.: історико-географічний коментар // Наукові записки Національного університету „Острозька академія”: Історичні науки. – Острог: Національний ун-т “Острозька академія”, 2011. – Вип. 17. – С. 107–115*. 9. Aleksić M. *Some Typological Features of Byzantine Spatha // Збірник радова Византолошкогo института, XLVII*. – 2010. – S. 121–136. 10. Behmer E. *Das Zweischneidige Schwert Der Germanischen Volker-Wanderungszeit*. – Stockholm, 1939. 11. Bona I. *Das Hunnenreich*. – Stuttgart/Budapest, Corvina Kiado / Konrad Theiss Verlag, 1991. 12. Bruhn-Hoffmeyer A. *Introduction to the history of the European swords // Gladius*. – Т. 1. – Madrid, 1961. – P. 30–75. 13. Dyrda K., Kontny B., Mączyńska M. *Niezwykłe odkrycie grobu wojownika z wczesnego okresu wędrówek ludów w Juszkowie, gm. Pruszcz Gdański // Honoratissimum assensus genus est armis laudare. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*. – Kraków, 2014. – S. 111–134. 14. Miks Chr. *Studien zur römischen Schwertbewaffnung in der Kaiserzeit*. – 2 Bände.– Taschenbuch, Rahden, Leihdorf. 2007. 15. Turnau I. *Garbarstwo na ziemiach Polskich w XVI–XVIII wieku*. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1975. – 134 s. 16. Yotov V. *A new Byzantine type of swords (7th – 11th centuries) // Hnuu i Vizantiuja*. – Hnuu, 2011. – P. 113–124.